

## До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

### М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) \*

Висвітлюються науково-організаторська діяльність М. С. Грушевського в 1924—1926 рр., складні стосунки вченого з керівництвом ВУАН та республіки.

#### В академії

Грушевський почав працювати у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) у той час, коли вона перебувала в скрутному становищі. Як відомо, академія була заснована у листопаді 1918 р. згідно з гетьманським декретом, хоч донедавна датою її створення вважався початок 1919 р. Статут ВУАН був схвалений Раднаркомом УСРР у червні 1921 р. Головне завдання академії тоді формулювалося так: «Підтримувати, координувати і організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, об'єднань, студій і лабораторій, а також і окремих громадян УСРР на користь комуністичного суспільства згідно з загальними вказівками НКО»<sup>1</sup>.

За постановою Раднаркому республіки ВУАН підпорядковувалася Наркомосві і таким чином фактично ліквідовувалася її автономія. Кожен дійсний член і склад президії академії мали затверджуватися цим наркоматом. Права, обов'язки і порядок діяльності президії ВУАН також визначалися відповідними інструкціями НКО. Безпосередньо ж діяльність академії спрямовувало спеціальне управління — Укрголовнаука, представник якого перебував у Києві.

На утримання наукових установ хронічно не вистачало коштів, тому доводилося час від часу скорочувати кількість їх співробітників. Неодмінний секретар (головний вчений секретар) президії ВУАН А. Ю. Кримський з гіркою іронією писав: «Яскраве гасло вкорочувати штати, що виходило з харківського центра \*\*», не переставало стояти перед очима академії»<sup>2</sup>. Після чергового скорочення на початку 1924 р. в ній залишилося тільки 117 співробітників, з них — 82 наукових, включаючи й академіків, 21 науково-технічний та 14 адміністративно-технічних працівників. Річний бюджет академії становив близько 37 тис. крб. у твердій (золотій) валюті.

Очолювали ВУАН відомі вчені: ботанік В. І. Липський (президент), літературознавець С. О. Єфремов (віце-президент), філолог, сходознавець А. Ю. Кримський (неодмінний секретар). Академія складалася з трьох відділів — історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. Грушевський був зарахований до першого відділу на посаду керівника кафедри української історії. Очолював історико-філологічний відділ Кримський, а секретарем був Єфремов. Крім них, у відділі працювали дійсні члени ВУАН — історик Д. І. Багалій, археолог, етнограф, мистецтвознавець М. Ф. Біляшівський, фольклорист та етнограф А. М. Лобода, історики мистецтва О. П. Новицький і Ф. І. Шміт, історик літератури В. М. Перетц, а також брат Ми-

\* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.

<sup>1</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 54, арк. 102—102 зв. НКО — Народний комісаріат освіти.

\*\* Харків до 1934 р. був столицею УСРР.

<sup>2</sup> Звідомлення Української академії наук у Києві за 1923 рік.— К., 1924.— С. 3.

хайла Сергійовича — професор О. С. Грушевський, директор історико-географічної комісії.

Спочатку на кафедрі Грушевського було лише два штатних співробітники — його дочка Катерина та племінник С. В. Шамрай<sup>3</sup>. Крім того, він очолив кілька інших наукових підрозділів, зокрема, історичну секцію колишнього Українського наукового товариства, археологічну секцію, ряд комісій: культурно-історичну, археографічну, теоретичної пісенності, порайонного розроблення історії України (з підкомісіями). Всього на цей час під керівництвом Грушевського працювали 8 штатних і 9 нештатних (з оплатою) співробітників<sup>4</sup>.

Сповнений широкомасштабних планів Грушевський одразу поринув у наукову роботу. Кафедра історії українського народу\* стала епіцентром науково-організаційної діяльності історичної секції. Вже у 1924 р. було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, відновлено видання історичного квартальника (потім двомісячника) «Україна», підготовлено науковий щорічник та черговий том «Записок» відділу, присвячений історичній тематиці. Всього у цих виданнях було надруковано 76 статей 53 авторів. Цього ж року до Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Вінниці, Катеринослава і Житомира були направлені експедиції, які створили там дослідницькі осередки.

Великі надії покладав Грушевський на комісію порайонного розроблення історії України. До неї входили підкомісії старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Чорномор'я. Кожна з них розглядалася як організаційний центр координації місцевих сил для регіонального вивчення історії України. Згодом Грушевському вдалося добитися виділення на це додаткових коштів. У 1926 р. в комісіях працювали 6 штатних і 60 нештатних співробітників.

Археографічна комісія за рік провела 12 засідань, на яких розглядався стан археографії у різних регіонах республіки, розроблено плани видання праць М. І. Костомарова, пошуку та повернення на Україну вивезених архівних матеріалів, а також йшлося про скликання всеукраїнського археографічного з'їзду. Члени інших комісій за ініціативою Грушевського займалися дослідженням первісної культури, збиранням та опрацюванням пам'яток українського фольклору тощо. Загалом вже протягом першого року роботи в академії Грушевському вдалося зосередити зусилля порівняно невеликого колективу наукових співробітників на дослідженні основних тематичних та регіональних напрямів історії України. І хоча переважно вони стосувалися проблематики вже виданих праць ученого, слід зазначити, що, скажімо, наприкінці 1926 р. була створена й комісія з найновішої історії України.

Поряд з великою науково-організаторською роботою Грушевський продовжував працювати над «Історією української літератури» та своїм улюбленим дітищем — багатотомною «Історією України — Руси». Чимало часу він приділяв редагуванню журналу «Україна», де до того ж майже у кожному номері друкувалися його статті, рецензії та огляди.

Плідна діяльність очолюваних Грушевським наукових підрозділів уже в наступні роки дала вагомий творчий здобуток. Тільки у 1926 р. вийшли в світ «Український археографічний збірник, т. I» та «Пам'ятки українського письменства, т. I», «Історія української літератури, т. V, кн. 1», дві книги «Первісне громадянство на Україні та його пережитки на Україні» (під ред. К. Грушевської), «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та інші<sup>5</sup>.

<sup>3</sup> Там же.— С. 152. Показово, що харківська газета «Коммунист» 1 квітня 1924 р. повідомила про створення науково-дослідницької кафедри української історії на чолі з М. С. Грушевським.

<sup>4</sup> Звідомлення Української академії наук у Києві за 1924 рік.— К., 1925.— С. 40.

\* Назва кафедри неодноразово уточнювалася.

<sup>5</sup> Звідомлення Української академії наук у Києві за 1926 рік.— К., 1927.— С. 18—19.

Грушевський швидко підтвердив репутацію блискучого організатора науки, вимогливого до себе і підлеглих. Навколо нього зібрався колектив талановитих і працелюбних дослідників, до якого входили О. Гермайзе, Ф. Савченко, М. Ткаченко, С. Глушко, П. Глядківський, М. Карачківський та інші.

Одразу після повернення Грушевський поставив перед Наркомосом питання про переведення з Відня до Києва очолюваного ним Українського соціологічного інституту (УСІ). Однак після тривалих консультацій НКО відповів про неможливість здійснення цього заходу, мотивуючи своє рішення відсутністю у даний час «необхідних передумов і живих сил». Через рік Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: «з огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів». Проте академік не здавався і восени на поліг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча була підтверджена попередня ухвала з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Водночас Грушевський запропонував перевидати його багатотомну «Історію України — Руси». Президія Укрголовнауки визнала у квітні 1925 р. за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд умов і зрештою зробила загальний висновок: «відкласти до відповідного моменту»<sup>6</sup>. Зауважимо, що за життя вченого цей момент так і не настав.

Завдяки наполегливим домаганням Грушевського і відповідним заходам уряду УСРР йому були створені досить пристойні умови для наукової діяльності. Однак вона була б набагато результативнішою, якби вченому не доводилося вести боротьбу на два фронти: в академії і проти республіканського центру.

Як вже зазначалося, керівництво ВУАН, особливо Єфремов і Кримський, зустріло Грушевського неприязно. Давалися взнаки старі стосунки. Єфремов — колишній заступник голови Центральної Ради — вважав, що її невдачі багато в чому зумовлені похибками Грушевського. «Невтішна сторінка нашої історії, — занотував Єфремов у щоденнику наприкінці 1924 р., — безпосередній протяг авантюриництва, нечесності й легкомисленості, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди, і цей напрямок азіатського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Центральної Ради, власне згубив справу. Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші», вклонились Золотій Орді й п'ють кумис»<sup>7</sup>. Як бачимо, подумки Єфремов відділяв себе від тих українських політичних діячів, які повернулися з еміграції. Хоч фактично у нього була єдина «перевага» — він не виїжджав за кордон і більш непримиренно ставився до Радянської влади.

Однак Єфремову і Кримському доводилося зважати на величезний авторитет Грушевського не тільки у науковому світі, а й серед широких кіл громадськості УСРР. Крім того, їм не були повністю відомі умови повернення вченого з еміграції і плани керівництва республіки щодо Грушевського. Знаючи його характер, вони не без підстав побоювалися претензій Михайла Сергійовича на особливе місце в академії, а це, в свою чергу, означало б суттєве обмеження штатно-фінансових можливостей очолюваних ними підрозділів.

Слід зазначити, що Єфремов та Кримський займали керівне становище не тільки в історико-філологічному відділі, а й у всій академії. Її президент Липський детально в справі керівництва установою не вникав, і організаційною роботою займався в основному неодмінний

<sup>6</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 195, арк. 34; спр. 719, арк. 116.

<sup>7</sup> Центральний науковий архів АН УРСР (далі — ЦНА АН УРСР), ф. 257, оп. 1. Щоденник С. О. Єфремова (знаходиться у стадії наукової обробки). Далі цитується без посилань.

секретар Кримський. Єфремов же як віце-президент був ще й головою господарської управи.

Наркомосвіти, Укрголовнаука, хоч і мали у Києві своїх представників, суттєво на формування наукової, кадрової політики в академії не впливали. Ще з часів створення УАН до її установ перейшли чимало викладачів Київського університету, працівників Українського наукового товариства, представників буржуазної інтелігенції, колишніх політичних і державних діячів, які не визнали Радянської влади, хоч і змирилися зі своїм становищем. Знаючи про це, керівництво УСРР вперто добивалося від Грушевського запевнення у відмові від політичної боротьби. Адже колишній голова Центральної Ради міг стати ініціатором згуртування національної інтелігенції на антирадянській платформі. Про це говорив у червні 1924 р. на всеукраїнській нараді з питань політичної освіти зав. агітпропом ЦК КП(б)У О. Шумський: «Грушевський приєднався до Радянської влади, але він розуміє, що Радвлада керує господарським будівництвом, а культосвітня робота підлягає інтелігенції. Ясно, що такий підхід до нашої освітньої і політичної роботи загрожує нам небезпекою»<sup>8</sup>.

Рішення про повернення Грушевського, як відомо, приймалося довго і болісно, неодноразово відкладалося. Ставлення до нього з боку вищого партійно-державного керівництва було неоднозначним. Можна стверджувати, що думка Голови РНК Х. Г. Раковського та першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінга стала вирішальною. Однак незабаром головою уряду УСРР став В. Я. Чубар, Генеральним секретарем ЦК КП(б)У — Л. М. Каганович, нарком освіти В. П. Затонський був обраний секретарем ЦК. Саме він займався питаннями матеріального забезпечення сім'ї та організації наукової роботи Грушевського.

Як вже вказувалося, останній одразу почав вимагати від Укрголовнауки, Наркомату освіти, Раднаркому збільшення асигнувань на дослідження. Розповідають, що, прочитавши його листа, Чубар сказав: «Чого це Центральна Рада заворушилася?». Наприкінці 1924 р. Грушевський здійснив з цією метою поїздку до Харкова, однак не зміг потрапити на прийом до представників вищого керівництва і був прийнятий лише заступником наркома освіти Я. П. Ряппо.

У відповідь на його вимоги Укрголовнаука 30 грудня 1924 р. прийняла спеціальну постанову «Кафедра Грушевського», в якій визнавалася важлива роль кафедри і підкреслювалося, що її потреби по можливості повинні бути задоволені. Однак керівники кафедр, у тому числі й Грушевський, мають враховувати, що фінансові можливості не є необмеженими і дотримуватися загального порядку звернення до вищих органів. Причин появи саме такого рішення було кілька: по-перше, керівництво Наркомосу офіційно ставило «на місце» академіка, по-друге, з коштами дійсно було сутожно, а, по-третє, у центрі вичікували, як відпрацює Грушевський перші аванси. До речі, цю ухвалу Укрголовнауки було розглянуто на спільному зібранні (загальних зборах) академії. Окремим пунктом були засуджені «самостійні виступи, не погоджені з потребами академії»<sup>9</sup>.

На перших же засіданнях історико-філологічного відділу між його керівництвом і Грушевським склалися напружені стосунки. Вони зумовлювалися не тільки упередженням ставленням Кримського та Єфремова до Грушевського, а й намаганнями останнього добиватися реалізації своїх інтересів, не рахуючись з реальними можливостями. Так, Михайло Сергійович вимагав друкувати у «Записках» відділу лише праці на історичну тематику. Кримський не погодився на це, і, зреш-

<sup>8</sup> Вісті.— 1924.— 11 черв.

<sup>9</sup> ЦНА АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 12, арк. 50.

тою, дійшли згоди про періодичне використання видання для потреб історичної секції.

Іншого разу Грушевський, керуючись особистими антипатіями, виступив проти обрання академіком відомого львівського фольклориста та етнографа В. М. Гнатюка і водночас домагався висунення до академії свого брата Олександра. Проте ні в першому, ні в другому випадках він не дістав підтримки з боку колег.

Стосунки між Грушевським та його опонентами загострювалися. 15 листопада 1924 р. на засіданні відділу виник конфлікт між Кримським і Грушевським. Останній наполягав на праві авторів друкувати в журналі «Україна» статті з використанням старого галицького правопису. Кримський різко заперечив проти цього. Зрештою, суперечка закінчилася особистими випадками. Єфремов тоді записав у щоденнику: «Розійшлися нелюбо. Боюся, що почнеться тепер боротьба поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомствами». І він, на жаль, не помилився.

Єфремов і Кримський ладні були у всіх «гріхах» звинувачувати Грушевського. Після конфіскації книги Титова «Стара освіта на Україні» вони вирішили, що відповідний донос написав саме Михайло Сергійович. Кримський підготував проект статуту ВУАН і повіз його до Харкова, але там уже був кимось підготовлений альтернативний варіант. Підозра знову впала на Грушевського. З цього приводу президія ВУАН навіть прийняла рішення провести розслідування, але воно закінчилося безрезультатно. В свою чергу, Грушевський став ігнорувати заходи керівництва президії. У березні 1925 р. ні він, ні його співробітники не були присутні на щорічному академічному урочистому акті<sup>10</sup>.

На початку 1925 р. це протиборство вийшло за межі відділу. Позицію Грушевського підтримав один з фундаторів ВУАН, відомий геолог, керівник фізико-математичного відділу академік П. А. Тутківський. Точилися розмови про кризу в керівництві ВУАН. Ситуація загострювалася в зв'язку з наближенням виборів президії. Все це викликало занепокоєння у Харкові. В лютому 1925 р. звідти до Києва прибула комісія на чолі із заступником начальника Укрголовнауки істориком М. І. Яворським. Під час виборів президії спочатку не одержав більшості голосів навіть Липський. Довелося проводити повторне голосування. В результаті керівництво ВУАН не змінилося. За Єфремова проголосував 21 чол., проти — 2, за Кримського, — відповідно, 17 і 6, Липського — 17 і 5<sup>11</sup>. Грушевський залишився незадоволеним таким перебігом подій. На засіданні відділу у присутності Яворського він виступив, за свідченням Єфремова, «сильну і гнівну промову про обставини, що заважають працювати».

Досить прохолодні стосунки склалися у Грушевського й з відомим фольклористом, етнографом і літературознавцем академіком А. М. Лободою, який в той час очолював у республіці краєзнавчі дослідження. Ні Грушевський, ні його співробітники, зокрема дочка Катерина, не взяли участі у роботі I Всеукраїнського з'їзду по дослідженню продуктивних сил народного господарства, хоч на краєзнавчу секцію було подано понад 250 доповідей. Те ж саме повторилося на республіканській конференції з краєзнавства у червні 1925 р. До того ж Грушевський на загальних зборах академіків відмовився від обов'язків члена краєзнавчої комісії, пославшись, щоправда, на брак часу<sup>12</sup>.

Не зовсім приязно ставився Грушевський до відомого історика академіка Д. І. Багалія, який працював у Харкові і користувався підтримкою партійно-державного керівництва. Саме його було обрано головою профспілки наукових працівників. Крім того, Багалій підтримував

<sup>10</sup> Там же, арк. 69.

<sup>11</sup> Там же, арк. 62.

<sup>12</sup> Вісті.— 1925.— 1 січ., 4 черв.; ЦНА АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 12, арк. 67.

дружні контакти з Кримським та Єфремовим, часто інформував їх про реакцію Наркомосу на заяви Грушевського.

Однак життя Грушевського ускладнювалося не тільки внаслідок внутріакадемічної боротьби. Одразу після приїзду на Україну робилися спроби залучити вченого до публічної підтримки офіційної політичної лінії. Як відомо, у своєму першому інтерв'ю на батьківщині він критично висловився про ставлення польських властей до західноукраїнського населення. Незабаром редакція «Більшовика» запропонувала йому виступити зі статтею на цю тему. Однак Грушевський відмовився.

Певні ускладнення виникали час від часу з цензурою. Хоч журнал «Україна» як видання академічне не підлягав перевірці, проте до нього прикріпили «опікуна». Якимось він запропонував надрукувати в журналі статтю про В. І. Леніна. Професор Гермайзе погодився це зробити, але цензор наполягав: «Нехай підготує Грушевський». І коли той відмовився, цензор пообіцяв написати на журнал «рецензію».

Були й спроби теоретичного «розвінчання» поглядів Грушевського. Зокрема, А. Річицький опублікував статтю «Як Грушевський «виправляє» Енгельса»<sup>13</sup>, в якій йшлося про працю «Початки громадянства (генетична соціологія)», видану ще в 1921 р. Автор статті віддав належне ролі історика і політика в українському суспільному житті, а також відзначав, що «цей ліберально-мислячий буржуазний демократ» став на шлях примирення з пролетарською революцією. Водночас він висловлював подив з приводу переходу Грушевського від нескінченної «Історії України — Руси» до проблем більш загальних і широкіх, вважав це «симптоматичним».

Однак у статті відсутній аргументований аналіз основних положень рецензованої книги, натомість вона рясніє ярликами на кшталт: «пережовування заяжованих аргументів», «рівень хуторянського соціально-політичного світогляду» тощо. Річицький не допускав існування інших поглядів на еволюцію суспільства, крім висловлених Енгельсом, тому категорично не сприймав концепцію Грушевського. Дісталося й Яворському за схвальний відгук про цю працю, появу якого Річицький пояснював «толерантністю меншого колеги».

Грушевський дотримувався зобов'язання не займатися політичною діяльністю. Однак його відмова співпрацювати з пресою насторожувала керівництво ідеологічної служби КП(б)У, яке не втрималося від спокуси дошкульно нагадати вченому про його минуле. Зокрема, у грудні 1924 р. харківська газета «Вісті» вмістила карикатуру, де Грушевський був зображений поряд з Махном, Петлюрою, Врангелем і Скоропадським.

На початку 1925 р. Затонський підготував статтю «Матеріали до українського національного питання», в якій з суто класових позицій пояснював, хто є справжніми творцями української культури: «Фактично, не руками Грушевських та Винниченків і навіть не руками архилівних українських есдеків та есерів, а руками червоногвардійців, що іноді переносили на українську мову свою зневагу до українських зрадників революції»<sup>14–15</sup>. З усього було видно, що ідеологи Компартії України були незадоволені позицією і діяльністю Грушевського, хоч його боротьба проти Єфремова та Кримського ослабляла «буржуазно-інтелігентську» верхівку академії.

Своєрідним індикатором ставлення офіційних кіл до Грушевського були опубліковані у червні 1924 р. вимоги до вступаючих в Український інститут марксизму. В списку рекомендованої літератури на першому місці стояла «Історія України» М. Яворського, а потім йшли праці О. Єфименко або М. Грушевського. Однак у списку праць для

<sup>13</sup> Червоний шлях.— 1924.— № 3.

<sup>14–15</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2016, арк. 11.

вступників до Комуністичного університету ім. Артема називалися книги М. Покровського, Г. Зінов'єва та М. Яворського і навіть не згадувалися монографії Грушевського. Не було його праць і в списку підручників, рекомендованих Наркомосом УСРР для установ соціального виховання на 1924—1925 рр.<sup>16</sup>

Ситуація у ВУАН вже давно викликала занепокоєння керівництва республіки. Незважаючи на затверджений урядом УСРР статут ВУАН (1921 р.), академія фактично працювала за регламентом гетьманських часів. І найголовніше — ця важлива науково-культурна установа залишалася поза комуністичним впливом. Серед її керівництва, академіків, навіть рядових співробітників не було членів КП(б)У.

Наркомат освіти прагнув реорганізувати діяльність ВУАН, щоб підпорядкувати її контролю центральних партійних органів. З цією метою ще 17 травня 1924 р. Ряппо вніс на розгляд Політбюро ЦК КП(б)У два варіанти відповідного проекту рішення. Згідно з першим передбачалося переведення академічних установ до Харкова, а другим — відкриття у столиці ряду їх філіалів. Проте реалізація будь-якого з цих проектів потребувала значних коштів, і тому вони не були втілені в життя, хоч згодом у Харкові та інших містах було відкрито кілька філіалів та відділів ВУАН<sup>17</sup>.

Наприкінці 1924 р. до Києва приїжджав заступник голови Укрголовнауки професор Яворський. Він привіз проект «Основних положень реорганізації ВУАН». По суті, це була спроба добитися виконання постанови РНК УСРР про ВУАН від 1921 р., за якою замість 3 існуючих відділів мали створити п'ять, ліквідувати історико-філологічний відділ, а кафедру Грушевського передати до соціально-економічного відділу. В ній йшлося також про ліквідацію Спільного зібрання і заміну його Радою, до якої б входили не лише академіки, а й представники інших установ, комітетів та громадських організацій. Однак академічне зібрання після тривалих обговорень відхилило цей документ.

Водночас президія ВУАН подала до Наркомосу свій проект статуту, який підготувала комісія в складі академіків Кримського, Єфремова та Василенка. У червні відбувся пленум Укрголовнауки, але питання про прийняття статуту ВУАН на ньому не було вирішене, а, відповідно, й не розширювалися її штати і не збільшувалися кошти. Проте комісії, очолювані Грушевським, дещо розширилися, причому за рахунок тих, що підпорядковувалися Кримському. Є підстави гадати, що цьому сприяв Яворський, який прагнув заручитися підтримкою Грушевського при обранні до академії.

Навесні 1925 р. Генеральним секретарем КП(б)У став Л. М. Каганович. Серед першочергових справ, якими він зайнявся, було вивчення становища в середовищі української інтелігенції. Йому, безумовно, доповіли про ситуацію в академії. Під час першого приїзду до Києва в червні він детально ознайомився з політичною атмосферою у ВУАН, зустрівся з Грушевським і Кримським. Ні президент, ні віце-президент ВУАН такої честі не удостоїлися. Тоді Єфремов записав у щоденнику, що Каганович задав Грушевському пряме запитання: чи вважає він, що Радянська влада — найкраща для України? Той нібито не відповів, а встав і почав прощатися. «От становище, — зауважував Єфремов. — Грушевський має сповідатися перед Кагановичем».

Одразу після повернення до Харкова Каганович зробив звіт на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У про свої київські враження. Матеріали обговорення не збереглися, але, судячи з постанови, генсек був стривожений і настроений рішуче. Політбюро ухвалило: «Утворити комісію з тт. Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і

<sup>16</sup> Коммунист.— 1924.— 22, 27, 29 июня.

<sup>17</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 54, арк. 96.

Балицького по вивченню питання про українську інтелігенцію, нашу тактику щодо неї, про залучення до роботи і т. п.» Потім Каганович вніс доповнення: «зокрема стосовно академії і Грушевського»<sup>18</sup>. Як бачимо, з прибуттям Кагановича на Україну питання про наукову інтелігенцію стало розглядатися у більш широкому контексті.

У травні 1924 р. з привітаннями до VIII конференції КП(б)У звернулася група наукових працівників і громадських діячів. До її складу входили деякі професори, інженери, вчителі, кооператори, лікарі. Була оголошена, а потім і опублікована в пресі відозва до української радянської інтелігенції із закликом «гуртувати свої сили для участі в радянським будівництві». Згодом у газетах з'явилися відгуки на неї з місць, але академічна інтелігенція залишила поза увагою цю акцію, яка дістала назву «Декларація 66-ти» (за кількістю тих, хто її підписав)<sup>19</sup>.

Одночасно з підготовкою організаційної реформи ВУАН партійне керівництво розробляло плани посилення свого ідейно-політичного впливу на академічне середовище. Певний імпульс розгортанню роботи у цьому напрямку дав лист співробітника академії професора П. Клепацького, надісланий до Київського окрпарткому та Укрголовнауки<sup>20</sup>. Відзначивши роль академії у культурному будівництві, він наголошував, що Комуністична партія майже не приділяла уваги діяльності ВУАН. Таке становище автор листа пояснював тим, що ВУАН «ледве чи не одинока установа на Україні, в якій немає комосередку, отже, немає й жодного організаційного зв'язку з Компартією».

Тим часом, на думку професора, Компартія не повинна байдуже ставитися до того факту, якою наукою — чистою чи зв'язаною з життям, матеріалістичною чи ідеалістичною — займаються вчені академії, виховуватимуть вони молодь для УНР чи УСРР, допомагатимуть партії у боротьбі «за здійснення принципів світового пролетаріату чи обстоюватимуть за національну українську демократію».

В листі містилися і конкретні пропозиції щодо «комунізації» ВУАН: «Цього можна досягнути через президента чи віце-президента академії, який по статусу мусив би бути делегатом компартії (як Каменев у Російській академії)». Для зміцнення зв'язку академії з партією слід було б «прищепити комбацилу й самому тулубові академії» шляхом створення в кожному відділі партосередків. Далі Клепацький пропонував злити Історичну секцію ВУАН з Істпартом ЦК КП(б)У, до соціально-економічного відділу академії прикріпити марксистсько-ленінський семінар та соціально-економічну секцію Держплану. Навіть до природничо-математичного відділу він вважав за необхідне приєднати дослідні підрозділи цукротресту, земвідділу, статбюро тощо. При цьому, на думку Клепацького, вирішувалося ще одне завдання — розбавлялися стороннім елементом окремі академічні угруповання — «домініон Грушевського, домініон Кримського». За цих умов, наголошувалося в листі, «міністри українських буржуазних урядів (а їх в ній півдесятка) трохи були б ізольовані від свого звичайного оточення». Пропонувалися також заходи для забезпечення громадського контролю над ВУАН — ввести до її керівництва представників партійних, профспілкових, виробничих організацій.

Була це особиста ініціатива професора чи збіг його думок з нагрілими потребами посилення партійного керівництва академією — сказати важко. Проте слід зазначити, що Клепацький постійно критикував академічне керівництво, стан справ у ВУАН. На цю ж тему він подав статтю й до газети «Більшовик». У щоденнику Єфремова так пояснюються причини появи цієї публікації: «Виясняється, що Кле-

<sup>18</sup> Там же, спр. 58, арк. 95.

<sup>19</sup> Там же, оп. 1, спр. 120, арк. 189—193; Вісті.— 1924.— 18 трав., 10 черв.

<sup>20</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2010, арк. 108—110.



пацький виконував «замовлення»: редактор «Більшовика» не хотів містити його статті, а звелів йому це зробити губком. Чомусь йому треба прищепити академію, і на це здався новоявлений «марксист» Клепацький». Однак, якщо навіть Єфремов помилявся чи скористався неякісною інформацією, дальші кроки ЦК КП(б)У щодо академії показують, що чимало положень листа потім використовувалися при намаганнях перевести ВУАН на «марксоленінські» рейки.

Наприкінці 1925 р. заступник наркома освіти УСРР Ряппо надіслав цього листа секретареві ЦК КП(б)У Затонському. Від себе він писав, що у Центральному Комітеті має незабаром розглядатися питання про реорганізацію ВУАН, яке вже близько року стоїть на черзі. Щодо самого листа Ряппо вважав, що становище в академії Клепацький змальовував «більш-менш правильно, а пропонувані рецепти лікування — невдалі»<sup>21</sup>.

На кінець січня 1926 р. було призначено пленум Укрголовнауки, присвячений в основному стану справ в академії. Саме тому він скликався у Києві. Напередодні (20 січня) київська газета «Пролетарська правда» надрукувала статтю Клепацького «До питання про реорганізацію Української Академії Наук». Це був завуальований виклад положень згаданого листа, цільове призначення якого не викликало сумнівів. Йшлося про з'ясування реакції наукової інтелігенції, зокрема академіків, на положення проекту майбутньої реорганізації ВУАН.

Проте й цього разу політичне керівництво УСРР не наважилося здійснити радикальну перебудову академії. Для цього ще не визріли як об'єктивні, так і суб'єктивні умови. Загальні збори академіків не підтримали б внесених пропозицій, спрямованих на ліквідацію хоча й формальної автономії ВУАН. До того ж тривали пошуки кандидатури на посаду її президента, яку б підтримало академічне товариство, і водночас лояльної до офіційних кіл.

Каганович схилився до особи Грушевського. У зв'язку з цим Михайла Сергійовича попросили викласти у спеціальному листі своє бачення шляхів розв'язання суспільно-політичних і академічних проблем. На жаль, текст цього важливого документа досі виявити не вдалося. На нашу думку, в ньому не було відкритої заяви про вірнопідданські почуття, повну довіру чи прийняття політичної лінії тогочасного керівництва УСРР.

8 січня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову: вибрати до академії перенести, питання про президента остаточно не вирішувати. Крім того, Чубареві доручалося особисто займатися питаннями, пов'язаними з листом Грушевського, з метою чіткого викладу його лінії, а вже потім вирішувати питання про кандидатуру на посаду президента ВУАН.

Майже тиждень тривали засідання Укрголовнауки. 28 січня після доповідей Липського, Єфремова та Кримського з яскравою і змістовною промовою виступив Грушевський. Він кваліфікував сесію як велике свято для культурного життя, наголосив на тому, що таке пекуче питання, як утворення академії, ставилося при Центральній Раді, гетьмані і Директорії, але «Радянський уряд поставив на твердий ґрунт і почалося будівництво цього найвищого українського осередку». Грушевський застеріг від бюрократизації науки, закликав до перетворення академії на живий центр — організатор «тієї спраглої науки сили, що виходить з самої глибини робітниче-селянської верстви». Він висловився за самостійність ВУАН, яка б стала інституцією, рівною з усіма культурними установами світу. Щодо зв'язків з всесоюзною академією, то промовець обстоював асоціацію Академії наук різних республік Союзу. Не обійшов він увагою і питання майбутньої реорганізації, хоч висловився досить дипломатично: «Ми ждемо тої нової організаційної

<sup>21</sup> Там же, арк. 109.

форми академії, в якій вона дійсно могла б зв'язатися з широкими верствами нашої інтелігенції та робітничо-селянської людності нашої республіки»<sup>22</sup>.

Заступник наркома освіти Ряппо схвально оцінив промову Грушевського, погодився з її основними положеннями. Не випадково газети подали розгорнутий виклад виступу академіка, в той час як доповіді президії ВУАН не були опубліковані. Отже, барометр політичних симпатій схилявся до кандидатури Грушевського.

Водночас виступ академіка на пленумі Укрголовнауки свідчив, що він наважився відкрито заявити про свої наміри використати офіційну підтримку для боротьби за посаду президента ВУАН. Це питання для нього не було новим чи несподіваним. Ще перед його поверненням на батьківщину, у листопаді 1923 р., представник УСРР у Відні М. Левицький отримав таку директиву Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президентства, то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків настроєні проти, а посада президента— виборна. Левицький часто спілкувався з Грушевським і натяк, безперечно, передав<sup>23</sup>.

Однак, як бачимо, пройшло чимало часу, перш ніж Грушевський публічно заявив про себе. Спонукальних мотивів до цього було декілька. По-перше, його високий авторитет у науковому світі, по-друге, розкол академіків на два угруповання і можливість одержати голоси його прихильників, по-третє, обіцяна підтримка з боку керівництва УСРР. Та чи не найголовнішими були причини суб'єктивні — позбутися утисків з боку Єфремова — Кримського, очолити президію, дістати свободу дій і спрямувати їх на розвиток історичної науки. Не слід ігнорувати і його власне честолюбство.

Хоч питання про можливу кандидатуру на посаду президента ВУАН розглядалося у вузькому колі вищого керівництва УСРР, а рішення супроводжувалися грифом «Цілком таємно», наміри щодо Грушевського ставали відомими не тільки у республіці, але й за її межами. Зокрема, академік В. Перетц повідомляв з Ленінграда про можливе призначення Грушевського президентом академії та двох комісарів до нього. Без кінця мусувалися чутки про склад президії.

У середині квітня 1926 р. з'явилося ще одне публічне свідчення втягування Грушевського в орбіту офіційної політики. Газета «Пролетарська правда» надрукувала інтерв'ю з ним, де йшлося про скликання у Празі українськими емігрантами наукового з'їзду. Грушевський заявив, що він туди не поїде, бо з'їзд вважає за «образу дійсному українському науковому рухові». Він наголошував, що організатори акції відірвані від природної бази, не проводять серйозних досліджень, а, крім того, переслідують політичні цілі. Містився й закид на адресу чехословацького уряду, який замість цього «еміграційного свята» міг би скликати з'їзд на Підкарпатській Україні (в Мукачевому, Ужгороді чи Хусті), тоді б певно і між нами знайшлися охочі поїхати». Слід зазначити, що в республіканській пресі була розгорнута широка кампанія протидії Празькому науковому з'їздові<sup>24</sup>.

Поява інтерв'ю мала свою передісторію. Грушевський негативно ставився до організаторів з'їзду, зокрема М. Шаповала. Мабуть, саме тому він погодився надіслати до агітпропу свої думки з приводу скликання з'їзду, а звітний матеріал потрапив до редакції, де й було зроблено на його основі інтерв'ю з вченим. Важко сказати, чи погоджувався текст з Грушевським і чи вважав він бажаним його обнародування.

Тим часом Наркомос УСРР гарячково готувався до проведення у червні 1926 р. спільного засідання ВУАН з Укрголовнаукою. Розгля-

<sup>22</sup> Пролетарська правда.— 1926.— 30 січ.

<sup>23</sup> ЦДАЖР УСРР, ф. Р-4 с, оп. 1, спр. 615, арк. 82.

<sup>24</sup> Пролетарська правда.— 1926.— 14 квіт.

далися різні проекти статуту академії. З цією метою до Харкова приїжджали не тільки керівники президії ВУАН, але й Грушевський з Тутківським. Безпосередньо цим питанням займалися Каганович, Чубар, Затонський та інші представники вищого партійно-державного керівництва УСРР. 14 квітня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло комплекс проблем, пов'язаних з реорганізацією ВУАН.

Було вирішено добиватися надання їй статусу всесоюзної установи, але «з залишенням її у підпорядкуванні Наркомосу УСРР», зміцнення матеріальної бази, підвищення оплати праці наукових співробітників. Висловлювалася пропозиція про необхідність приїзду на засідання академії Голови ЦВК Рад СРСР М. Калініна чи Голови РНК СРСР О. Рикова. Всі ці питання були поставлені перед ЦК ВКП(б). На цьому засіданні було також ухвалено: «Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії». Трохи пізніше була прийнята постанова про рекомендацію на посаду віце-президента ВУАН О. Шліхтера, залишивши його уповноваженим Народного комісаріату закордонних справ.

Президія академії в особі Єфремова та Кримського продовжувала чинити опір намаганням реорганізувати ВУАН на засадах, пропонованих Наркомосом, протидіяла можливому обранню її президентом Грушевського. Зокрема, близький до Єфремова співробітник академії М. Могилянський написав оповідання — сон про вбивство за зраду політичних поглядів. Воно було надруковане у журналі «Червоний шлях». Читачі упізнали в його герої Грушевського. Він, у свою чергу, звернувся зі скаргою до ЦК КП(б)У. Незабаром була прийнята постанова: «Вжити заходів, аби в журналах і газетах не вміщувалися статті як белетристичні та публіцистичні, так і дописи київського письменника-журналіста й співробітника Всеукраїнської академії наук М. Могилянського». Вона була надіслана всім редакціям центральних газет і журналів.

Однак це ще не означало, що Грушевський отримав вотум довіри з боку керівних «верхів» республіки. Засідання академії за пропозицією Чубаря було перенесено з червня на осінь. Причини залишалися попередні — глухий опір академіків реорганізації, невпевненість у прийнятті нового статуту та обранні дійсними членами ВУАН вчених-комуністів. До того ж у Москві не були вирішені питання про статус академії та її матеріально-технічне забезпечення. Була ще одна причина — внутріпартійного характеру. Саме на цей час загострилася боротьба між наркомом освіти Шумським і Кагановичем.

Разом з перенесенням виборів до академії на осінь було ухвалено передати лист Грушевського для попереднього обговорення в комісію, до складу якої ввійшли Затонський (голова), Шумський, Попов, Хвиля та Скрипник. Текст цього листа у протоколах засідань відсутній. На наш погляд, мається на увазі декларація Грушевського, яка розглядалася у Політбюро ЦК КП(б)У на початку року. У зв'язку з відкладенням виборів до академії було вирішено уважніше ознайомитися з поглядами претендента у президенти ВУАН.

Без сумніву, ставка керівництва УСРР на Грушевського була вимушеною. Серед двох бід доводилося вибирати меншу, використовувати її для боротьби з блоком Єфремова — Кримського. Каганович, Затонський, а також Любченко і Постишев, які в цей час очолювали радянські і партійні органи в Києві, добре знали справжні настрої останніх. Якщо Кримський намагався хоч формально виявляти повагу до офіційних властей, то Єфремов послідовно і твердо ставився до них негативно. Він не займався організацією шкідництва, однак неприйняття комуністичних ідеалів переносилося на ставлення до тих «можновладців», які їх уособлювали. Тому головним, мабуть, для нього було зберегти академічну автономію, не допустити проникнення в її середовище «комуністичних бацил».

З огляду на відверто неприязну позицію Єфремова, завуальовану лояльність Кримського та політичну індиферентність Липського Грушевський здавався чи не єдиною на академічному терені особою, здатною очолити ВУАН, стати якщо не слухняною, то хоча б керованою перехідною постаттю на шляху опанування цією важливою установою.

Відклавши академічні вибори на осінь, керівництво УСРР отримало можливість ще пильніше придивитися до справжніх намірів Грушевського. Але водночас воно мало публічно висловити своє ставлення до колишнього політика, а заодно й претендента в президенти ВУАН. У вересні 1926 р. виповнилося 60 років з дня народження академіка. Відзначення його ювілею ще яскравіше продемонструвало усю складність ситуації, що створилася навколо вченого.

(Далі буде)

Держано 01.02.91

Омещаются научно-организаторская деятельность М. С. Грушевского в 1924—1926 гг., сложные отношения ученого с руководством ВУАН и республики.

## Методологія та методика історичних досліджень

В. А. Смолій (Київ)

### Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті

Зроблено спробу простежити процес еволюції українського козацтва протягом усього періоду його існування. Автор зосереджує увагу на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища — державотворчій ролі козацтва та ролі козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянських мас.

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційною увага до проблеми українського козацтва — соціального явища, яке, виникнувши у середньовічну епоху, протягом кількох століть залишалося важливим фактором політичного життя України. Проте від повідомлень хроніки І. Бельського і заключних сторінок Густинського літопису, від популярної статті Старовольського та окремих розділів книги Г. Боплана, від козацьких літописців Г. Грабянки, С. Величка й Самовидця до серйозних наукових розробок цього питання пройшло багато часу. Своєрідними проміжними ланками на шляху до глибокого вивчення проблеми феномену українського козацтва були ранні праці М. І. Костомарова<sup>1</sup>, С. М. Соловйова<sup>2</sup>, М. О. Максимовича<sup>3</sup>, А. О. Скальковського<sup>4</sup> та інших істориків.

<sup>1</sup> Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. — К., 1928.

<sup>2</sup> Соловьев С. М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // Отечественные записки. — 1848. — № 11; 12.

<sup>3</sup> Максимович М. А. Собрание сочинений. — Киев, 1876. — Т. 1.

<sup>4</sup> Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Ч. 1—3. — Одесса, 1884—1886.